

”Den yttersta pessimism” och ”den yttersta optimism”

Gudstjänsterna vid sekelskiftet 1899–1900 i
Göteborg och Stockholm i deras
historiska miljö

Av Anders Jarlert

MILJÖ OCH BAKGRUND

Den 25 nov. 1899 firade Uppsala studentkår ”nordisk fest”. I vinterskymningen strålade universitetet i ljus. Det blev en fest av enastående glans och alldeles säregen stämning. Man stod ju på tröskeln mellan tvenne sekel, begick minnet av det flyende och hälsade det gryende. Kvällens huvudtal, inledda och följda av smattrande trumpetstötter, hölls av fil. lic. E.A. Karlfeldt, doc. J.A. Eklund, legationspredikanten Nathan Söderblom, fil. och s.m.kand. Hjalmar Holmquist.¹

Samtidigt som Holmquist talade om ”gåtor och problem, underligare och dunklare än någonsin tillföre”, och Eklund lyfte fram Viktor Rydbergs pessimistiska tecken till släktets undergång, när ”egoismen löser länkarna mellan det förflutna, det närvarande och det kommande”, var grundstämningen optimistisk. Mest känd är Karlfeldts sekelskiftesdikt ”Till minnet och löftet”, med sin tidstypiska prägel av djup pessimism som harmoniseras med en gränslös optimism:

Ett sekel är ett sekel till av tårar,
av höstar, sörjande förspillda vårar,
av frågan, höjd ur våra vägars villa,
än djärvt, än stilla,
om livets lott är livets möda värd.

Vi vilja tälja, sjungande på vägen,
dess allra käraste och bästa sägen,
om tusenårig lyckas värld, belägen
kanske bak fjärran seklers solnedgång,
och tro var teg vi rödja, det är fliken,
lagd till de andra, av de sällhetsriken
dit mänskligheten flyttar hem en gång.

¹ O. Krook, *Idéer och strömningar inom Studentförbundet 1901–1908* (Uppsala kristliga studentförbund 1901–1926). Stockholm 1926:54.

Kom, nya sekel, okänt till de kända!
Om du ger nödår, ger du ock måhända
omsider kornrikt sälla sabbatsår.
Var hälsat med vad gott och ont du bringar!
Du bärs av morgonrodnans röda vingar,
din otteklocka som en lärksång klingar:
"Så länge världen står, är livet vår"!

Oscar Krook har träffande karakteriserat stämningen som en "framtidstro, som icke anade någon Oswald Spengler". Annars fann Krook sekelskiftets mest populära uttryck för utopi och profan eskatologi i Olle Thunmans gånglåt från sommaren 1900:

Så gladeligt hand uti hand
Nu gånga vi till Fågel Fenix land,
Till det sagoland som skiner
Av kristaller och rubiner
Nu gånga vi till Fågel Fenix land...

Krook summerar att "på det hela taget gick färden in i det nya seklet 'över daggstänkta berg'".²

När biskop Carl Block i Göteborg mot slutet av sin levnad tecknade några drag ur kyrkolivet vid sekelskiftet 1900, var det just harmoniseringen av den yttersta pessimism och den yttersta optimism som dominerade bilden. Denna kombination var teologiskt utformad i en *kiliasm* (tanken på 1000-årsriket) av pietistiskt ursprung. När Block kritiskt betraktar såväl pessimismen som optimismen som i viss mån "av inomvärldslig art", får man osökt den sekulariserade kiliasmen i Karlfeldts dikt till Uppsala studenter i tankarna.

På somliga håll talades det med rätt stor bestämdhet om att inom detta nya sekel tiden för det antikristiska väldets högsta maktutveckling skulle vara att vänta, men också att därefter en ljus tid väntades komma då Guds rike skulle få en utvecklingsmöjlighet som aldrig förr. Man satte på den tiden dessa två förväntningar oskiljaktigt samman – den ena uttryck för den yttersta pessimism, den andra för den yttersta optimism. Båda var av i viss mån inomvärldslig art, men dock sammanbundna genom tron på en allvis försyn som skulle vara verksam i båda. Båda hyste förvisningen att Kristi kyrka, i världen men icke av världen, till sist skulle stå triumferande även i världen och gentemot alla onda, demoniska världsmakter.³

I kombinationen och harmoniseringen av "den yttersta pessimism" och "den yttersta optimism" sammanfattades tidsläget.

Den dominerande nyheten kring sekelskiftet var boerkriget, troligen den första afrikanska händelse som under längre tid fick större uppmärksamhet i svensk press.

² Krook 1926:58.

³ C.E.D. Block, *Några drag ur kyrkolivet vid sekelskiftet 1900* (Göteborgs stift i ord och bild). Stockholm 1950:137f.

I de socialdemokratiska tidningarna var Axel Danielssons död en stor nyhet den 2 januari, liksom i Svenska Morgonbladet D.L. Moodys död var det några dagar senare. Skillnaderna mellan olika tidningar var påfallande också i gudstjänstpreferatens utrymme och innehåll.

MIDNATTSGUDSTJÄNSTERNA I GÖTEBORG: AFTON- ELLER NYÅRSBÖN

De föregående seklen hade börjat 1801, 1701 o.s.v. En längre debatt pågick i pressen om när 1900-talet egentligen skulle anses börja. Diskussionen avgjordes genom Konungens påbud att sekelskiftet skulle firas med klockringning i landets kyrkor natten till Nyårsdagen 1900.⁴

Gudstjänster mitt i natten och socialt accepterat nattligt uteliv var i Göteborg något i stort sett okänt före sekelskiftet. För jul och nyår 1899–1900 annonserade inte den romersk-katolska S:t Josefs kyrka sina midnattsmässor i predikoturena; däremot tycks man med ”Julotta och predikan” kl. 7 på juldagsmorgonen, stilla mässa kl. 8, ”Högmässa och predikan” kl. 10 och ”Aftonsång” kl. 5 ha sökt anpassa sig till svenska julvanor.⁵ Att det verkligen, enligt påvligt påbud, firades en ytterligt välbesökt ”missa cum cantu” kl. 24 på nyårsnatten, därtill med polisvakt vid dörrarna, framgår däremot av en utförlig latinsk rapport.⁶

Knut Norborg berättar om sitt första minne från nyårsafton 1899; hur de äldre talade om den märkvärdiga kvällen:

Och så kommer jag tydligt ihåg, att de talade om att det skulle hända något i Göteborg den natten, något som aldrig förut hade hänt där: det skulle hållas midnattsgudstjänst i flera kyrkor. Jag kommer också ihåg, att jag tiggde och bad att få följa med till sekelskiftets gudstjänst i Hagakyrkan, dit de stora skulle gå. Men jag fick naturligtvis till svar att jag var för liten. Detta ser jag så tydligt framför mig. Och jag har fortfarande en förnimmelse av att också tvååringen kände något av den allvarsstämning, som låg över hemmet i det gamla seklets sista timmar.⁷

Midnattsgudstjänster som annonserats som ”aftonbön” eller ”nyårsbön”, hölls i alla församlingskyrkorna och i Johanneskyrkan. De började samtliga

⁴ Se t.ex. Block 1950:137. Oscar Levertin kallade träffande sekelskiftet en ”mänsklig interpunktion” i historien, (”Vid sekelskiftet”, *Svenska Dagbladet* 2/1 1900).

⁵ Predikoturer, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 23/12, 30/12 1899. Om romersk-katolskt kyrkoliv i Göteborg och Stockholm, se Yvonne Maria Werner, *Världsvid men främmande. Den katolska kyrkan i Sverige 1873–1929*. Uppsala 1996. Många, t.o.m. ”statskyrkopräster” skall ha besökt skärtorsdagens stilla mässa, se Märta Edquist, *Göteborg-Stockholm tur och retur. Minnen från hem och skola*. Uppsala 1944:51.

⁶ ”numquam antea tanta multitudo hominum in ecclesia nostra erat, quanta hac nocte; duo centodes publici portam ecclesiae custodiebant et multa centena hominum frustra ecclesiam intrare desiderantes ad sua redire debebant. Nihilominus tam intra quam extra ecclesiam nihil accidit, quo bonus ordo turbaretur”; *Litt. annuae Gotaburgensis 1899–1900*, Archivum Romanum SJ. Jag tackar Yvonne Maria Werner som lätit mig ta del av sina excerpter.

⁷ Knut Norborg, *Hagaprästens pojke*. Göteborg 1973:18f.

kl. 23.30. Eftersom nyårsafton inföll på söndagen efter jul, var det i de flesta kyrkor den tredje gudstjänsten för dagen, i domkyrkan t.o.m. den fjärde. Även i den engelska kyrkan, S:t Andrew's, hölls Mid-Night Service and Sermon på samma tid.⁸

Midnattsgudstjänsterna var inte reglerade i kyrkohandboken, men 1894 års handbok hade fört med sig ett ökat intresse för gudstjänstens utformning. Just i Göteborgs stad hade dels U.L. Ullman – som till 1889 var kristendomslektor vid Latinläroverket – dels de lågkyrkliga, nyevangeliska prästerna, ägnat sig åt nya gudstjänstformer på ett sätt som var främmande för stiftets landsbygdsdel.⁹ Utformningen av midnattsgudstjänsterna i Göteborg var emellertid mycket enkel, med psalmsång före och efter en betraktelse med anslutande böner. I domkyrkan sjöngs nyårspsalmen 412:1 och 6 ("Vår tid är ganska flyktig här"). Inga spår av kyrkomusikalisk förnyelse har registrerats, inte ens någon körsång. Midnattsgudstjänster var inte förbehållna storstäderna, utan hölls även i mindre städer och "mångenstädes" på landsbygden.¹⁰

Det kyrkliga och frikyrkliga nyårsfirandet hade i Göteborg en dominerande plats i samhället. Om övrigt nattliv sägs i tidningarna egentligen endast att även "stadens nykterhetsvänner" höll nyårsvaka i sina lokaler. Stora skaror rörde sig på staden. Göteborgs folkmängd uppgick vid sekelskiftet till 125 798 och när kyrkorna vid halv elvatiden öppnade sina portar, blev platserna överallt "inom få minuter" upptagna. "Kolossala människomassor samlades utanför templen utan att kunna komma in. De utestängda strömmade från den ena kyrkan till den andra, men överallt var trängseln densamma". *Göteborgs-Posten* meddelade att "en stor del av dem som av brist på utrymme icke kommo in i statskyrkorna gingo till de frireligiöses predikolokaler i hopp om att där få plats, oftast dock förgäves". Endast i Betlehemskyrkan – Göteborgs största offentliga lokal – fanns gott om plats på den översta läktaren.

Orsaken till trängseln var naturligtvis den stora kyrksamheten, men också nyhetens behag. Göteborgarna hade förut inte haft något tillfälle att i stora skaror vara ute på staden mitt i natten. *Morgon-Posten* kommenterade att "det var en egendomlig anblick att i midnattstimman se gatorna befolkade så, som de knappast någonsin varit vid någon större tilldragelse i staden", medan *Göteborgs-Posten* framhöll att "hjälp av den borgerliga ordningsmakten" snart krävdes "för att förebygga kyrkliga oordningar". Det fordrades "polisbevakningens hela energiska och hovsamma fasthet för att motstå anloppen av dem, som nu ville göra ett kyrkbesök kanske för första

⁸ Predikoturer, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 30/12 1899.

⁹ Anders Jarlert, *Ämbete och tro. En undersökning av den kyrkliga debatten i Göteborgs stift under slutet av 1800-talet*. Lund 1984:181, 195, 209, 227.

¹⁰ Ibland var det tydligen med stor besättning (kvartettsång?), som i Visby domkyrka där biskop von Schéele predikade och fem präster officierade "inför altaret" ("När seklet föddes. I landsorten", *Svenska Dagbladet*, 2/1 1900).

gången på många år”. Av de yttranden ”som kunde uppsnappas ur skärorna”, fick man ”just inga uppbyggliga intryck”. Många hade tydligen föreställt sig ”att kyrkornas inre nu skulle erbjuda en makalös ståt, att den officierande prästmannen skulle fågna åskådarnes ögon med en praktfull mässskrud o.s.v.”. Utanför domkyrkan var trängseln så oerhörd att domkyrkoorganisten Elfrida Andréé, ”ej – oaktat hon föregicks av polismästaren och ett par poliskonstaplar – kunde vinna inträde i kyrkan”. Orgeln fick istället trakteras av domkyrkokantorn Assar.¹¹

Vid midnatt samordnades klockringningen så att domkyrkans storklocka först ensam slog nitton slag, varefter de andra klockorna i stadens kyrkor stämde in. Denna ringning fortsatte i en kvart, varpå folkmassorna skingrades – i mörker, eftersom gaslyktorna reglementsenligt släckts. ”Ett par knallande raketer bildade vid ½1-tiden avslutningen på det hela. De tycktes ha uppsänts från Kvarnberget”. Överraskande modernt var däremot att ett speciellt gratisnummer av *Göteborgs-Posten* delades ut på gatorna mitt i natten. Vädet hade hela kvällen varit ganska milt.¹²

Theodor Freeman har uppmärksammat hur biskop E.H. Rodhe, som predikade i domkyrkan, den nyblivne prosten J.N. Åkermark i Christinö kyrka och komminister Lars Norborg i Hagakyrkan, alla till text valt ordet i Heb. 13:8 om Jesus Kristus som densamme igår, idag och i evighet. Freeman återger också Knut Norborgs uppgift om hur kyrkoherden i Haga, M.E. Klingstedt, i en nyårspredikan ”talat om de flyende ögonblicken: ’De är som pärlor, som falla genom rymden – nu – nu – nu.’ – Medan han yttrade dessa ord, hann rösten med att både åska och viska, och samtidigt lekte hans hand utanför predikstolsbrädet. Han visade, hur de glittrande pärlorna rann in i evigheten”. Freeman sammanfattar att Rodhe, Åkermark och Norborg, som han betraktar som schartauaner, inte såg ”jordelivets ögonblick som glittrande pärlor”.¹³ Detta må ha sin riktighet beträffande Åkermark och Norborg, men biskop Rodhes bevarade manuskript från sekelskiftesnatten avslöjar istället just den egenartade kombination av en äldre tids vältaliga retorik och schartauansk fromhet som var utmärkande för honom:¹⁴

Några minuter än – och så rullar den sista vågen av seklets ström ned i evighetens djup. Huru många ha ej vällt upp före den och lika hastigt försvunnit. Ett ögonblick höjer sig böljan upp och glänser fram, den ena efter den andra, och så är den för alltid försvunnen. Utan rast, utan ro ila tidens stunder framåt och bort. Och människorna ila bort med dem, den ene efter den andre; de äro såsom dropparne af tidens våg, ett ögonblick blott de gunga i solens ljus, och så äro de borta.

¹¹ Jfr. Åke Janson, Några minnen av lekmän och präster vid Göteborgs domkyrka (*Julhälsningar till församlingarna från präster i Göteborgs stift* 1981:61), som istället uppger att Elfrida Andréé ”blev stoppad av polisen. Det hjälpte inte att hon försäkrade, att hon skulle spela i kyrkan. Polisen trodde henne inte. Hon måste gå till domprosthuset för att få hjälp att komma in”.

¹² ”Vid sekelskiftet”, *Morgon-Posten*, 2/1 1900; ”Sekelskiftet. Göteborg”, ”När det nya seklet grydde”, *Göteborgs-Posten* 2/1 1900.

¹³ Theodor Freeman, Schartauaner och andra. *Från Lars Norborg till Albin Holm*. Göteborg 1967:38.

¹⁴ Se Anders Jarlert, Rodhe, Edvard Herman (*Svenskt Biografiskt Lexikon häfte 147:264*).

Rodhe fortsätter att tala om ”huru ringa vi dock äro, huru litet rum var och en av oss dock tager i världsutvecklingens stora kedja” och pekar manande på Kristusklippan som det enda säkra. Med en yttersta tänjning av bildspråkets möjlighet, lyckas de vattendroppsliknande människorna få fäste: ”Den som står på klippan Jesus – det gör endast den som med hjärtats tro omfattat honom – han kan, evad han ser bakom sig eller kring sig eller frammanför, mot varje fiendlig makt triumferande utropa: *Jesus Kristus igår...*”. Med tanke på det förestående sekelskiftet kastar Rodhe också en blick på ”den avdelning av samhällets, av hela folkets liv, som nu kan sägas vara avslutad”, vilket leder fram till den rannsakande frågan hur den enskilda människan har tagit emot alla Guds gåvor, varpå löftet i predikotexten på nytt ställs fram för åhörarna.¹⁵

Komminister Lars Norborgs åtta trycksidor långa betraktelse består av tre skarpt avgränsade, orubricerade avdelningar. Den första är en utläggning av texten, Heb. 13:8, med personlig tillämpning. Den andra är en eskatologisk tidsbetraktelse som anknyts till samma ord:

Det svunna århundradet begynte under mycket bedrövliga och hotande förhållanden. Otron och förnekelsen hade stigit till en höjd som aldrig förr inom kristenheten. Man kände redan den mörkande fläkten av *hans* andedräkt, som enligt Guds ords förutsägelse skall avskaffa allt vad Gud och gudstjänst heter och sätta sig i Guds ställe och giva sig före, såsom han vore Gud. Krigets fälor hade brett sig ut över hela vår världsdel, och förvandlat den nästan till ett enda stort fältläger, och särskilt hade vårt land efter några år bragts till undergångens brant. Men huru har icke Jesus Kristus varit densamme under allt detta, och huru har icke Han bevisat sig såsom densamme även för oss! I stor nåd och med oemotståndlig makt har Han för en tid trängt det onda något tillbaka, så att kristen lära blivit återställd och kristen gudstjänst, där den varit avskaffad, blivit återinförd och fritt fått övas. Ovädret stillades och lugn inträdde åter inom folken och särskilt uppgick för vårt land och folk en tid av frid och yttre välfärd, som ännu varar.

När Norborg riktar blicken mot det nya seklet, är dock ”allt höljt i mörker”. Med för den schartauanska traditionen typiska sammansättningar som ”nådesanstånd” och ”nådeshemsökelse” beskriver han vad Gud gjort, som burit så lite frukt. Han vänder sig explicit mot den s.k. vetenskapliga rustning, med vilken ”förnekelsen, otron, och kristendomsfiendligheten” väpnat sig, men också mot materialismen och vinningslystnaden. Guds domar är förestående, men för den trogna församlingen är det ”en tillräcklig och i allt nog betryggande tröst, att Jesus Kristus är i går och i dag och Han densamme i evighet”. Hans utvalda skall ”hjälpas igenom allt och nå målet, utan att en skall för Honom gå förlorad”, samtidigt som ”skaror skola sopas bort i det eviga fördärv, som de berett sig själva, då Han velat frälsa dem”.

Den tredje avdelningen är en lång bön om nåd och frälsning under det nya året och århundradet. Den kan ha lästs efter tolvslaget. Här blir kiliasmen tydlig: om det nya seklet för med sig nöd och betryck, så kan Gud

¹⁵ E.H. Rodhe, Bön nyårsafton kl. ½12 1899 (Saml. Rodhe, E. H., 24, LUB).

påskynda sitt rikets utveckling ”till dess fulländning på jorden”. Norborgs tryckta predikan lämnar inga upplysningar om psalmer eller annan liturgisk kontext.¹⁶

MIDNATTSGUDSTJÄNSTERNA I STOCKHOLM: LITURGISKA GUDSTJÄNSTER, MUSIK OCH MEDITATION

Stockholmarna hade redan vid regeringsjubileet 1897 i stora mängder varit ute på natten, och många tillbringade seklets sista kväll på restaurang. På Drottninggatan var folkträngseln enligt *Svenska Dagbladet* ”värre än på en skyltsöndag, och det vill inte säga litet i den här staden”. På Skansen anordnades ett långt och omfattande program med körsång, musikkårer och fackeltåg som kulminerade med ”en nationell friluftsgudstjänst”, där psalmen ”Höga majestät, vi alla” kombinerades med Beethovens Lovsång och ”Hell dig, du höga Nord”. Gudstjänsten besöktes trots det dåliga vädret av 7 000–10 000 personer. Ett säreget arrangemang var att Hedvig Eleonoras klockor i Håsjöstapeln ringde ut det gamla året, under det att ”kandidat Berg” från Renberget deklamerade ”Nyårsklockan” av Tennyson. En minut före midnatt tystnade klockorna, på slaget 12 ljud ett skott från Bredablick, musikåren blåste fyra fanfarer och Oskar II:s klockor i Hellestadstapeln ringde in det nya seklet. Från Skansen kunde man också höra klockringningen från stadens kyrkor.¹⁷ *Social-Demokraten* skrev att Tennysons ord kunde uppfyllas endast under arbetets århundrade, ”det tjugonde seklet, då proletarietets bataljoner skola tåga fram till medbestämmanderätt och skapa ett nytt lyckligt samhälle”.¹⁸

I Stockholm firades midnattsgudstjänster i Slottskyrkan, i flera församlingskyrkor (ej i Storkyrkan, Jakob, Johannes, Kungsholm, Skeppsholm), i åtskilliga mindre kyrkor,¹⁹ i Katolska kyrkan på norr samt av ett tjugotal friförsamlingar. Gudstjänsterna hade i de flesta fall en annan utformning än i Göteborg, med kortare betraktelser eller meditationer och ett rikare liturgiskt och sångligt inslag.

I Slottskapellet firades midnattsgudstjänst för särskilt inbjudna. Den inleddes med Sv. Ps. 406:1–2 (”Du som härlig ställde”). Därefter trädde hovpredikanten Clemens Åhfeldt och regementspastor O. Rogberg ”i full mässskrud” för altaret, och förrättade ”vanlig, något förkortad altartjänst, delvis mässad av pastor Rogberg”. Efter altartjänsten framförde en blandad kör från orgelläktaren en av Oskar II författad hymn med musik av hovorganis-

¹⁶ L. Norborg, *Några Predikningar, hållna i Göteborgs Haga kyrka*. Göteborg 1901:155–163. Se vidare Anders Jarlert, Norborg, Lars (*Svenskt Biografiskt Lexikon häfte 131:156*).

¹⁷ *Vårt Land*, 29/12 1899, ”När seklet föddes”, *Svenska Dagbladet*, 2/1 1900, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 2/1 1900.

¹⁸ ”Sekelvakan å Skansen”, *Social-Demokraten*, 2/1 1900.

¹⁹ ”Kyrkorna”, *Svenska Dagbladet*, 30/12 1899.

ten August Lagergren. Solot utfördes av fröken Fernquist från Kungl. teatern – mera känd som Anna Bartels. Hymnen torde knappast kunna räknas till den poetiske konungens bättre alster:

Väl år och dagar svinna
Med hejdlös fart,
Här vandringsfjäten hinna
Sitt sista snart;
Då blandas sorgen, fröjden
I samma grus,
Men evigt står i höjden
Guds fadershus.

Ja, därpå fromt förtrösta,
O, mänskobarn!
När sist en gång bli lösta
Jordlivets garn,
Skall Herrens hand dig räckas,
och så din själ
I kraft av tron uppväckas
Till evigt väl.

Därpå höll hovpredikanten Åhfeldt från predikstolen utifrån Ps. 90:1–4 en nyårsbetraktelse. Han hade knappt hunnit till bönernas sista ord, förrän klockklangen från kyrkorna trängde in i helgedomen. ”Den gripande högtidligheten” avslutades med de två sista verserna av Sv. Ps. 500 (”Kristne, medan vi här vandra”). Gudstjänsten skildrades mycket olika i tidningarna. Medan den nationella *Vårt Land* utförligt meddelade att konungen inträdde strax efter kl. 11.15, förande vid armen kronprinsessan Victoria, kronprinsen, förande hertiginnan av Västergötland o.s.v.,²⁰ uppehöll sig *Social-Demokraten* vid att altartjänsten förrättades ”av två unga präster med mycket världsligt utseende; de ha båda mycket formsköna mustascher och den ena av dem sjöng så vackert som en gud”. Predikan var förtjänstfullt kort, framfördes med kraftig röst och ”några poänger gjordes rent av mästerligt, men det hela föreföll dock tämligen osammanhängande”.²¹

I S:ta Klara kyrka förrättades ”stor liturgisk altartjänst” av kyrkoherde Strandell och pastor Elis Schröderheim, som mässade. Schröderheim blev senare känd som pionjär för en rikare liturgi i högkyrklig anda.²² Gudstjänsten hade utlysts som ”liturgisk” och innehöll åtminstone ett responsorium. Övriga inslag var läsning ur Psaltaren, tacksägelsebönen från Fjärde böndagen och Litanian. Kyrkokören sjöng Nordqvists *Laudamus* och nyårspsalmen 408:3–5 (”Likt ett skepp, av vinden kastat”) till musik av Josef Haydn. Före predikan sjöng en flickkör Sv. Ps. 414:2–3 (”Vid årets början mångens

²⁰ ”Vid årsskiftet”, *Vårt Land*, 2/1 1900.

²¹ ”Kungligt sekelskifte”, *Social-Demokraten*, 2/1 1900.

²² Se Bengt Ingmar Kilström, *Högkyrkligheten i Sverige och Finland under 1900-talet*. Delsbo 1990:133–136.

hopp”) och gudstjänsten avslutades med Sv. Ps. 413:1 (”Giv, o Jesu, fröjd och lycka”).

I ett par av kyrkorna talade uppburna predikanter, som den tillträdande pastorn vid Blasieholmskyrkan, Fredrik Hammarsten, och kyrkoherden i Adolf Fredrik, E.D. Heüman. Den emanciperade schartaulärjungen Heüman höll (efter att församlingen sjungit Sv. Ps. 3:1 ”Höga Majestät”) en meditativ nyårsbön över Hab. 2:20b (”Hela världen vare tyst för Herren!”). Meditationen är genomgående uppbyggd så att ”seklernas Gud talar”, varpå ”vi svara”. Den består av skickligt sammanfogade bibelord, utan utläggning, men med korta tillämpningar på Sverige och Norge som ”allena ha fått njuta en nästan sekelgammal fred”, ”min kära svenska kyrka och församling”, ”den dag du föddes, den dag du döptes” etc. Efter Sv. Ps. 412:3-4 (”O Gud, vårt hjärta öppnar sig”) bads under midnattsslaget tyst Fader vår, vilket ovanligt nog också anges i trycket, som om Heüman som ivrade för en gemensam, liturgiskt präglad husandakt, skulle önskat att även senare läsare praktiskt följde exemplet.²³

I Östermalms (Hedvig Eleonora) kyrka förrättades ”fullständig vespergudstjänst” av kyrkoherde Lagerström och komminister Carlson med biträde av pastorsadjunkten Beskow. Enligt *Svenska Dagbladet* var denna gudstjänst ”synnerligen högtidlig”. Den verkar ha varit den enda som började så tidigt som kl. 23. Redan i predikoturena hade annonserats att ”tryckt liturgisk ordning jämte sångtexter utdelas vid ingångarne till kyrkan”. Efter att kör respektive församling sjungit Sv. Ps. 406:2-3 (”Konung i det höga!”) och 412:2-3 (”O Gud, din Andes fröjd och frid”), ”utfördes en psalmodi med antifoni och gloria patri”. Mellan läsningen av Ps. 103:1-12 och Joh. 2:15-17 sjöngs Sv. Ps. 16:1-2 (”Min själ skall lova Herran”) och efter Sv. Ps. 455:1-6 (”Allt vad vi på jorden äga”). ”Nyårstalet” hölls av kyrkoherde Lagerström ”i anslutning till vespers textinnehåll”. Sedan kören sjungit Ps. 130:1-5 och församlingen Sv. Ps. 385:1, 3 och 6 (”O du som alla hjärtan ser”), följde nyårsbön, Fader vår, Benedicamus och Välsignelsen. ”Då nyårsklockorna började ljuda, reste sig församlingen och avsjöng psalm 413, v. 1”.²⁴

I Katolska kyrkan vid Norra Smedjegatan hölls ”enligt det påbud, påven i en rundskrivelse utfärdat”, levitmässa på förmiddagen och tacksägelsegudstjänst på kvällen samt midnattsmässa med början först kl. 24 – med 500 deltagare. Vid denna midnattsmässa, som celebrerades av jesuitpatern Friedrich Lieber, sjöng kören Aiblingers ”Veni, sancte spiritus”, Mitterers ”Hodie nobis natus est” samt Witts Ave Maria. Under kommunionen sjöngs

²³ E.D. Heüman, *Predikningar – en årgång*. Stockholm 1901:51-54. Heümans försök att liturgisera husandakten visade sig bland annat i ett av honom utarbetat kyrkoårsregister till tredje upplagan av M.F. Roos betraktelser 1896.

²⁴ ”Vid årsskiftet”, *Vårt Land*, 2/1 1900, ”När seklet föddes. I de öfriga kyrkorna”, *Svenska Dagbladet*, 2/1 1900, ”Kyrkorna”, *Svenska Dagbladet*, 30/12 1899. Om övriga kyrkor meddelas särskilt att i Katarina sjöngs välsignelsen av pastorsadjunkten (sedermera riksdagsmannen) Ernst Klefbeck.

Schubigers "Jesus, dulcis memoria" och vid gudstjänstens slut sången "Dig vill jag älska".²⁵

I "missionshuset på Söder" talade E.J. Ekman och i Immanuelskyrkan P. Waldenström. Immanuelskyrkan var så full att några fick vända. Efter att församlingen stående sjungit "Tacken honom, som oss skänker", utförde sångkören under direktör C. Bohlins ledning "två anslående sånger" och predikanten A. Carlsson läste Ps. 111 "samt ledde i bön". Efter ytterligare "ett par välklingande körsånger" höll lektor Waldenström "ett till tack och lov manande föredrag". Vid tolvslaget uppstämde församlingen psalmen "Pris vare dig, o Gud, o fader, son och ande".²⁶

Waldenströms betraktelse publicerades i *Svenska Morgonbladets* söndagsbilaga. Den skiljer sig skarpt från de övriga exemplen genom att inte med ett ord explicit nämna års- eller sekelskiftet. Redan textvalet (Ps. 32:7–11) kan ses som riktat mot de apokalyptiska stämningarna, och istället för tillbakablickar eller eskatologiska framtidsvyer är det snarare det innevarande ögonblicket som betonas. När Waldenström närmar sig den vid tillfället så påträngande tydliga kontexten, är det alltid på ett fördolt sätt, t.ex. "detsamma få Guds trogna erfara nu och i alla tider" eller att Gud "har hulptit dig till den stund, som nu är, och han skall göra det även hädanefter". Denna betraktelse bekräftar Edvard Leufvéns omdöme om Waldenström, att "det eskatologiska motivet har direkt omformats i *etisk* riktning. Temat blir: 'Håll bara ut en dag och ett ögonblick i sänder', vilket tema sedan varieras".²⁷

När Waldenström frågar om åhöraren känner någon, som "ligger på plågans läger", får "år efter år" genast tillägget "eller månad efter månad", som om han känt att han kommit för nära nyårskonventionen. Den sorgsna och nedtryckta attityd som för ett naturligt öga ser ut "som en mer grundlig och allvarlig kristendom", avvisas som "sjuklig" och "den där stilla högtidligheten, som så ofta i denna världen berömmes såsom allvarlig gudaktighet, den är främmande för de heliga, som omtalas i skriften". De "hava allesammans varit glada, livliga, rörliga människor". Även här kan Leufvéns ord appliceras på nyårsbetraktelsen, när han konstaterar att "den eskatologiska tanken på salighet har sålunda fått sin tyngdpunkt förlagd till det etiska området; den är sålunda använd såsom motiv, icke som kvietiv". Ur ett tidshistoriskt perspektiv kan Waldenströms betraktelse ses som en radikal och djärv brytning med såväl den eskatologiska som den högtidsfromma och den sekulariserade nyårsretoriken. Det paradoxala intrycket blir en visserligen glad och utåtriktad, men samtidigt ganska sluten, from betraktelse utan närmare kontextuell anknytning.²⁸

²⁵ "När seklet föddes. I de öfriga kyrkorna", *Svenska Dagbladet*, 2/1 1900.

²⁶ "Sekelfester", *Svenska Morgonbladet*, 2/1 1900.

²⁷ Edv. Leufvén, P. *Waldenström som predikant*. Uppsala 1920:119. Jag tackar Rune W. Dahlén som uppmärksammat mig på Leufvéns arbete.

²⁸ P. Waldenström, Föredrag – text Ps. 32:7–11 – vid sekelfesten i Immanuelskyrkan nyårsafton 1899 (*Svenska Morgonbladet* Söndagsnummer 1900 No 1:3–5).

MENTALITETSSKILLNADER

Vi har sett hur skillnaderna i gudstjänsternas utformning var avsevärda mellan Göteborg och Stockholm. Också mentalitetsskillnaden, som den blir synlig i det offentliga livet, tycks ha varit påtaglig. *Göteborgs-Posten* beklagade sig utförligt över den göteborgska ”stelheten”. Bland alla de tusentals människor ”som korsade varandras banor i sekelgryningens natt”, hördes bara enstaka ”Gott Nytt År!”. I det uppsvenska, ”lätta, gladlynta Stockholm” däremot, ”genljöd luften samma natt bland kända och okända av just denna muntrande hälsning. Och på Norrbro hurrade massorna”.²⁹

Utan att snegla mot Stockholm gav den socialdemokratiska *Ny Tid* förhållandet en politisk vinkling, när den ställde frågan: ”Varför skall man alltid gå så stel och högtidlig kring, när man innerst så gärna ville vara med att hoppa litet”. Hade man istället befunnit sig i vårt södra grannland, skulle tyskarnas nyårshälsningar ”ha haglat från alla håll”. En förändring behövdes och det var ”folket här i samhället, Göteborgs arbetare”, som skulle genomföra ”denna utelivsreform, då de dumma grosshandlarna, som aldrig tyckas skola kunna lära att föra sig, nog inte få det ur sitt huvud, att de skulle förlora för mycket i sin dyrbara samhällsvärdighet, om de släppte Barrabam lös litet”.³⁰ Den sista kommentaren rymde väl också något av en antireligiös udd.

Dessa iakttagelser om den moderna göteborgsmentaliteten som en ganska sentida företeelse stämmer väl med Lars-Gunnar Anderssons konstaterande att den moderna göteborgsdialekten slutgiltigt utmejslades i arbetarstadsdelarna först vid sekelskiftet 1900.³¹ Göteborgs arbetare följde nog *Ny Tids* uppmaning att reformera den offentliga stelheten.

SAMMANFATTANDE REFLEKTIONER

Denna lilla studie av midnattsgudstjänsterna i Göteborg och Stockholm vid sekelskiftet 1899–1900 i deras historiska miljö har givit skiftande resultat. Genom att uppmärksamma den sociala miljön kring dessa gudstjänster, har jag sökt placera dem i en konkret historisk kontext, präglad av religiösa och politiska motsatser, och med för sentida läsare överraskande inslag, som den påtalade stelheten i Göteborg. Att gudstjänsterna i Göteborg utformades som predikoandakter med enkel liturgisk ram, medan de i Stockholm hade ett rikare liturgiskt inslag – i ett fall i vesperform med utdelade agendor, i ett annat med en modernare, meditativ form av betraktelse – var kanske väntat. Mera överraskande ter sig i flera fall förkunnelsens innehåll. Biskop E.H. Rodhes nyårsbetraktelse, som av tidigare forskning placerats i den

²⁹ ”När det nya seklet grydde”, *GP*, 2/1 1900.

³⁰ ”Nyårsnatten”, *Ny Tid*, 2/1 1900.

³¹ Lars-Gunnar Andersson och Bo Ralph, *Sicket mål*. Göteborg 1986:28.

schartauanska formen, visar sig i sitt beroende av äldre retorik göra ett mera dramatiskt, om man så vill modernare, intryck än väntat. Det mest överraskande var att P. Waldenströms betraktelse helt skulle sakna explicita anspelningar på det nya året och det nya seklet och förkunna en glad kristendom, som samtidigt ger ett slutet intryck. Waldenström utgör också ett betydelsefullt undantag från den eskatologisering av nyårsbudskapet, som just vid sekelskiftet tedde sig ganska naturlig. När Göteborgs kyrkliga samfällighet firar millennieskiftet på temat "Jesus fyller jämt", d.v.s. alltid, är innebörden densamma som i Heb. 13:8, formen däremot annorlunda.

Rubriken till mitt bidrag skulle kunnat tydas som att gudstjänsterna i Göteborg präglades av "den yttersta pessimism", men i Stockholm av "den yttersta optimism". Det vore dock en grov generalisering. Som vi sett var verkligheten mera komplicerad. Kombinationen och harmoniseringen av "den yttersta pessimism" och "den yttersta optimism" sammanfattar snarare tidsläget än enskilda gudstjänster. Denna kombination uppträder även inför millennieskiftet, men nu mindre harmoniserad och kanske mera i andra versioner än den kristna.

Summary

The Outmost Pessimism, and the Outmost Optimism. A Brief Study of the Midnight Services at the Turn of the Century 1899–1900 in Gothenburg and Stockholm, in an Historical Context.

Due to a Royal command, the beginning of the 20th century was to be celebrated by bell-ringing in the Swedish churches at midnight, 1 January 1900. This was the answer to the discussion whether the new century would begin in 1900 or in 1901. In the bigger cities, and in some places in the countryside as well, midnight services were arranged for this celebration.

This was, in Gothenburg, the first event when it was socially accepted for large crowds to be out at midnight, while it had been the case as early as the King's Jubilee in 1897 in Stockholm. In Gothenburg the services began at 11.30 p.m. They provided a sermon and but a short, simple liturgy. In Stockholm, the services were more liturgically elaborated, with short sermons or meditations; in one church the service even began at 11.00 p.m. The elaborated liturgies had psalms, responses, hymns, and prayers in a vesper-like order. All churches and chapels were crowded, probably with people who did not normally attend Church services. Due to a special papal decree, midnight Masses were celebrated in the Roman Catholic Churches. As New Year's Eve was a Sunday, the midnight Service was not the first, but sometimes (as in the Gothenburg Cathedral) the fourth service of the day with a sermon.

The sermons were usually eschatological, with historical and personal applications. In Gothenburg, at least three different sermons were preached on Heb. 13,8. An exception (in Stockholm) was the leader of the Swedish Mission Covenant, P. Waldenström, who preached without the slightest reference to the actual context, thus transforming eschatology into a personal, moral teaching.

The observations of a stiff mentality among ordinary people in Gothenburg—in contrast to the lighter one in Stockholm—show that modern mentality is there of a later origin, as is the dialect. The combination and harmonization of the outmost pessimism and the outmost optimism was significant for everything at the time.